
Олександр Головка

**ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ У
СХІДНІЙ ЄВРОПІ
В IX - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.**

Сучасний стан розвитку історичних досліджень вимагає особливої уваги дослідників до вивчення історії держави та державності в Україні. В контексті такого вивчення дуже важливим є розгляд історії нашої країни за часів створення та існування держави Русь, а також в період, який нещодавно називався епохою феодальної роздробленості, а зараз – добою удільної роздробленості.

В історичній літературі тривалий час панувало уявлення, що на ранньому етапі становлення слов'янства Східної Європи саме під впливом процесу формування феодальних (інколи вчені застосовують більш м'яку формулу – ранньофеодальних) відносин виникає ранньофеодальна, відносно єдина, держава у вигляді монархії. Згодом, коли феодальні відносини досягли значного поступу в суспільстві, ця держава розпалась на окремі князівства, чим розпочинається епоха феодальної роздробленості. Остання, в свою чергу, завершилася утворенням централізованої станово-представницької монархії.

Зазначимо, що за такою ж схемою історики-марксистки – фахівці в галузі медієвістики – розглядали не тільки історію Русі, а й історію інших країн. Проте в процесі вивчення конкретних історичних реалій, незалежно від того, досліджувалася власна, вітчизняна історія, чи історія інших країн, з'ясовувалося, що означена соціологічна схема не тільки не сприяла з'ясуванню якихось закономірностей історичного буття, а й, навпаки, часом шкодила такому науковому аналізу. Науковцям приходилося не робити на підставі історичної інформації якісь узагальнення, а спрямовувати зусилля на пояснення з позиції соціологічних схем тих чи інших історичних фактів та явищ.

Поглиблене вивчення середньовіччя привело істориків до висновку про відсутність ознак «класичного» (виявленого на підставі ретельного вивчення творів класиків марксизму-ленінізму) розвитку феодальних відносин¹ у східних слов'ян як у період, коли, за думкою вчених, існувала ранньофеодальна, відносно єдина, держава, так і в епоху панування роздробленості, коли ознаки феодалізму мусили вже чітко виявлятися. Паралельно дослідники зіштовхнулися з низкою проблем при розгляді питання розвитку державності як в час існування ранньофеодальної держави, так і в час, коли вона трансформувалася в окремо взяті князівства. Перш за все вчені з'ясували, що в період феодальної роздробленості тенденції до єднання різних регіонів та ареалів Русі не тільки не зникли повністю, а й у деяких сферах (економічній, культурній), навіть, посилились у порівнянні з попередньою добою. Водночас аналіз останньої епохи показав, що вкрай складно виявити відносно тривалий етап існування єдиної ранньофеодальної монархії, хоча за означеною схемою таке єднання повинно було продовжуватися відносно тривалий час². Все це спричинило те, що історики, в залежності від наукових уподобань, робили акцент у своїх висновках або на пошуках факторів єднання, або на підкреслюванні проявів сепаратизму у поступі східного словянства.

Зараз ясно, що в X-XI ст. єднання слов'янських союзів племен в етнічному плані, племінних князів в єдину державнополітичну систему не було повним. Саме відсутність консолідованого державного єднання призводить нас до висновку про існування тоді більш широкого, ніж державне об'єднання Русь з центром у Києві, явища. В цей час, на нашу думку, у східних слов'ян поступово сформувалася давньоруська політична конфедерація. Під цією конфедерацією ми розуміємо усю сукупність (систему) слов'янських етнополітичних формувань Східної Європи, які перебували між собою в досить суперечливому процесі етнічної, економічної, політичної, культурної та духовної взаємодії. Далеко не всі складові цієї конфедерації постійно перебували у складі державнополітичного організму, під яким ми розуміємо добре відому з вітчизняних та іноземних джерел державу Русь з центром у Києві.

Більш того, повне об'єднання всіх слов'ян у складі Русі спостерігається лише відносно досить нетривалого часу в останній період князювання Володимира Святославича (роки князювання 980 (або 978) – 1015 рр.). Дещо інший погляд щодо конфедерації давньоруської доби має В. Пашуто. Вчений вважає, що сама Київська Русь – це своєрідна конфедерація чотирнадцяти земель (колишніх «племен»), тобто безпосередньо форма існування державного організму слов'ян Східної Європи³.

На існування давньоруської політичної конфедерації впливали як фактори тенденції до єдності східних слов'ян, наявність певної давньоруської етнополітичної спільності, так і явища надбудовного характеру, а саме: наявність надплеменної суспільної еліти, яка вважала себе верхівкою усього східнослов'янського суспільства, а не якоїсь його частини (наприклад, якогось конкретного племінного князіння або невеликих етнічних формувань, що виникали на базі колишніх союзів племен, а саме регіональних народностей або «народців»). Важливим моментом, що стимулював існування цієї політичної конфедерації, було постійне прагнення князів з родини Рюриковичів ідеологічно та практично доводити свої легітимні права на володарювання в усій Русі, в усьому східнослов'янському світі.

З формуванням на Русі з князівств-намісництв земельних князівств, з початком епохи удільної роздробленості, що є наявним вже в середині XII ст., можна говорити про існування в складі колишньої Русі великої кількості державних організмів, які мали багато ознак суверенності. «Не тільки землі, – справедливо відзначає Л. Войтович, – але й удільні князівства мали... ознаки феодальних держав..., як сталі території, правлячі династії (незмінні до вигасення в межах земель), свою адміністрацію і судочинство, систему зборів податків, мит і данин, систему шляхів і регіональні ринки, військо і ополчення. Ці держави проводили власну політику, а їх володарі самостійно вступали в союзи і коаліції, скріплюючи дипломатичні угоди династичними шлюбами»⁴.

Проте тоді давньоруська політична конфедерація не зникла, а лише видозмінилася, перетворившись в конфедерацію земель-

князівств. На її існування впливали ті ж фактори, що і раніше, а саме: претензії Рюриковичів на володарювання в усіх землях східних слов'ян, наявність елементів етнокультурної спільності, яка проявлялась достатньо в містах, але майже не поширювалась на сільську місцевість, перебування руських земель у системі православної церковної організації на чолі з київським митрополитом.

Зараз в працях науковців по відношенню до певного періоду державного розвитку слов'ян Східної Європи починає все частіше застосовуватися поняття «імперія»⁵. Нагадаємо, що в радянській історіографії стосовно історії Русі до моменту, коли, на думку дослідників, відбувся її розпад на окремі князівства, застосовувалася здебільшого дефініція «ранньофеодальна монархія». В тій же літературі інколи можна зустріти характеристику К. Марксом держави Русь, яку той порівнював з імперією Карла Великого⁶. Грунтуючись на ній В. Пашуто в середині 60-х років відзначав близькість Русі в державнополітичному відношенні до тодішньої Германії, підкреслював важливість порівняльно-історичного вивчення Давньоруської держави та Германської імперії в IX-XIII ст.⁷ Але в цілому радянські вчені докладно до такого порівняння не вдавалися. Це, вірогідно, пов'язано з тим, що таке порівняння було не на користь Русі: держава імператора Карла проіснувала недовго і не мала сталої етнічної підоснови. Останньою ж для Русі, на думку багатьох радянських дослідників, була давньоруська народність.

Академік Б. Рибаків вважає, що не можна перебільшувати ні єдність Русі в X – першій половині XI ст., ні розчленування східнослов'янського світу в XII-XIII ст. Історик наголошує, що Русь не розпалася на півтора десятка князівств, а з її надр викристалізувалися означені численні князівства («князівства-королівства», за характеристикою вченого). А стосовно Русі X – першої половини XI ст. історик застосовує термін «ранньофеодальна імперія», але не дає йому визначення⁸. З тексту праці видно, що ця дефініція, яка згадується паралельно з поняттям «ранньофеодальна монархія», вочевидь, є синонімом останньому. В книзі П. Толочка «Древняя Русь.

Очерки социально-политической истории», присвяченій саме питанням державно-політичного розвитку Русі (до середини XIII ст.), поняття «імперія» по відношенню до Русі не використовується⁹. Набагато частіше по відношенню до Русі поняття «імперія» зустрічається в зарубіжній історіографії. Зокрема, Г. Вернадський в свій час також писав, що в X ст. скандинавські володарі Києва зробили спробу створити величезну імперію. Ця спроба багато в чому була пов'язана з їх намаганнями взяти під контроль торговельні шляхи Східної Європи¹⁰. Я. Пеленський вважає, що Русь була мультицивілізаційною імперією, у зв'язку з чим потім окремі її частини розвивалися різними цивілізаційними шляхами. Це особливо проявилось вже в XIII ст. на прикладі різних цивілізаційних орієнтирів у розвитку північного Володимира та південно-західного Галича¹¹. На жаль, сучасні автори, які широко використовують поняття «імперія» в своїх працях, не наводять аргументів щодо правомірності залучення цього терміну для характеристики державного розвитку Русі.

Природно, що з цього виникає запитання про коректність залучення дефініції «імперія» по відношенню до історії Русі, а також постає проблема: якщо такий підхід прийнятний, – в якій мірі таке використання терміну є правомірним.

В науці термін «імперія» застосовується як у широкому, так і у більш вузькому сенсі. У вузькому сенсі він використовується по відношенню до Римської імперії та державних формувань, що склалися в добу середньовіччя і які висловлювали свої претензії на римську імперську спадщину. Означення «імперія» стосувалося тих володарів та їх ідеологів, які перш за все втілювали в практику державного життя певні ідеологічні традиції, що склалися в раннє середньовіччя під впливом християнського світосприйняття. Серед цих держав у першу чергу треба назвати Візантійську, Франкську, Германську імперії. Назва останньої трансформувалася наприкінці середньовіччя в «Священну Римську імперію германського народу»¹². Претензії на подібну імперську спадщину епізодично спостерігаються також в історії Болгарії, Англії і, навіть, Кіпру.

Поза всяким сумнівом, що Русь ніколи не вважала себе імперією, рівнозначною Германській чи Візантійській, хоча

східнослов'янськими книжниками широко викорисовувалася візантійська ідеологічна спадщина¹³. Необхідно зазначити, що західноєвропейські хроністи вкладали своє розуміння при описі країн, що не входять до складу християнського співтовариства. Зокрема, «королями» вони називають володарів тих країн, які, на їх погляд, є суверенними монархами¹⁴. Так, Бруно Кверфуртський називав київського князя Володимира Святославича «володарем, могутнім своїм королівством та багатством»¹⁵. Королем Русі називає Володимира Тітмар Мерзебурзький¹⁶.

Водночас слід зазначити, що дефініції «імперія», «імператор» до нехристиянських країн в середньовічних текстах застосовується вкрай рідко. Латинські книжники вважали «імперіями» великі за розміром держави, у підданстві володарів яких перебуває чимало інших країн. Зокрема, Плано де Карпіні «імператорами» називає монгольських ханів¹⁷. Тільки в XVI ст. в розвитку Московської держави можна прослідкувати прагнення до претензій на візантійську державно-ідеологічну спадщину, що простежується в концепції «Москва – третій Рим».

Дефініція «імперія» в широкому розумінні слова в науковій літературі досить часто застосовується по відношенню до самих різних за часом існування та релігійно-політичним розвитком держав. Зокрема, така тенденція спостерігається по відношенню до Персидської держави, держави Олександра Македонського, давнього та середньовічного Китаю, держави Чингізидів, держави Тимура, султанату турків-османів тощо. Однозначно, що тут науковці, перш за все за допомогою такого поняття прагнуть показати дуже велику за територією державу, з чисельним населенням, яке складається з великої кількості різних народів. І в такому сенсі, вірогідно, можна розглядати питання про можливість застосування такого розуміння по відношенню до Русі. Хоча, як вище зазначалося, на Русі відбувалося активне засвоєння імперських ідей Візантії.

Вважаємо за необхідне, щоб не викликати плутанину по відношенню до країн, що були складовими християнського світу і дійсно іменувалися імперіями, застосовувати до давньоруської та її

подібних державних організмів характеристику «державне утворення імперського типу (державна-імперія)». Як нам здається, саме про такі державні формування писав (правда, не застосовуючи дефініцію «імперія») відомий знавець історії слов'янського середньовіччя В. Королюк, коли відзначав виникнення у різних етнічних формувань на етапі становлення державності нетривалих за часом існування великих ранньодержавних об'єднань. «Вочевидь, – підкреслював дослідник, – найбільшу зацікавленість в створенні таких великих утворень проявляла центральна князівська влада, що спиралася при цьому на сильну і добре організовану дружину. Саме ці елементи ранньофеодального суспільства були особливо пов'язані з міжнародною торгівлею, саме їм належала лєвова доля воєнної здобичі, вони збагачувались за рахунок данини з підлеглого населення». Вчений вважає, що ця форма держави змінилася відносно єдиною ранньофеодальною державою з «типовим суспільно-економічним базисом, апаратом влади, адміністративним і військовим устроєм і владою»¹⁸.

Позиція В. Королюка, який виділяє особливий етап в ході становлення ранньої державності, коли виникає велике політичне утворення, є, на наш погляд, досить плідною. Яскравим проявом такої держави в історії східних слов'ян може слугувати державне утворення, яке прагнув створити і частково створив в третій чверті X ст. Святослав Ігоревич. Проводячи активну зовнішньополітичну діяльність, цей князь підводив під свої військові та дипломатичні зусилля певне ідеологічне обґрунтування, в якому спостерігаються «імперські» тенденції¹⁹.

На нашу думку, держава-імперія Русь проіснувала до середини XII ст., тобто до часу, коли київський політичний центр міг в достатній мірі потужно впливати на ситуації в східнослов'янському світі. Але деякі вчені розглядають час існування імперії в політичному розвитку Русі в набагато ширших хронологічних параметрах²⁰. Зокрема, Л. Войтович вважає, що Русь як імперія перестала існувати після її розорення монголами в середині XIII ст.²¹ Цікаво, що розглядаючи проблеми взаємин між Руссю та неслов'янськими об'єднаннями, що були її васалами, В. Пашуто називає їх міжімперськими²². Але, на жаль, автор не дає свого розуміння, що він розуміє під словом «імперія».

Визнаючи факт існування держави у формі політичного формування імперського типу у слов'ян Східної Європи, необхідно зазначити, що на певному етапі в рамках цього формування поступово на регіональному рівні починають виникати більш структуровані та інтегровані державнополітичні системи у вигляді земель-князівств. Спочатку вони в тій чи іншій формі знаходилися в залежності від Києва як загальноруського центру, але згодом фактично перетворюються на самостійні держави. Такий період остаточно настає в першій половині XII ст., коли київський князь стає номінальним носієм загальноруської влади, а земельні князі є практично суверенними володарями²³. Тут немає нічого дивного, якщо згадати, як в період пізнього середньовіччя і нового часу в рамках згаданої вище «Священної Римської імперії» виникали, а згодом досягали необхідного розвитку численні держави. Сама ж імперія поступово перетворюється скоріше в ідеологічне уявлення, ніж конкретну практику державного життя. Необхідно зазначити, що тривала дискусія про характер держави та державницьких відносин в добу феодальної роздробленості або в удільний період не привела вчених до єдиної думки щодо характеру державного розвитку тодішнього східнослов'янського суспільства.

У зв'язку з розглядом питання про політико-адміністративну еволюцію князівств на Русі необхідно уточнити деякі моменти, пов'язані із застосуванням термінології. Зокрема, при розгляді проблеми державнополітичного розвитку, а потім становлення регіону, важливим є з'ясування питання про змістовне навантаження поняття «земля». У величезній літературі немає одностайності у розумінні цього поняття, залученого науковцями з лексики давньоруських літописів. В літописних текстах поняття «земля» використовувалося не тільки по відношенню до князівств, а й до більш ранніх формувань, зокрема, до союзів племен перехідної доби від первіснообщинного до класового суспільства, доби племінних князівств як ранньополітичних організмів, до князівств-намісництв періоду входження означених «земель» під владу київського князя, і, нарешті, до самої держави (як ми відзначали вище – держави-імперії) Русь. Невизначеність в термінології заважає виявленню певних закономірностей розвитку регіонів.

Зокрема, М. Котляр на наш погляд, справедливо, визнає певне політичне навантаження терміну «земля», чимало уваги приділяє проблемі взаємозв'язку соціального розвитку, виникненню міст і формуванню округ довкола цих міст²⁴. Але саме такий підхід робить спірною точку зору вченого про раннє виникнення Червенської, Перемишльської та Белзької земель, ролі їх в утворенні більш пізніх Волинської та Галицької земель. За логікою історика, згадка тих чи інших міст вже є достатнім приводом для висновків про успіхи відповідних ареалів у політичному становленні²⁵.

В історичній літературі тривалий час точиться дискусія про те, що було основою для складання князівств в добу середньовіччя. Л. Черепнін вважав, що процес їх формування не йшов на базі колишнього племінного розділу східного слов'янства, а тому кордони князівств не співпадали з межами розселення племінних формувань²⁶. Протилежну думку висловлює Б. Рибаків, який стверджує, що племінний поділ слов'янства Східної Європи став прообразом для становлення системи князівств²⁷. Польський дослідник Г. Ловмянський доводить, що процес виникнення князівств в удільну добу відбувалося або на базі племінних формувань, або за рахунок об'єднань останніх²⁸.

На нашу думку, великих протиріч в цих поглядах не існує, а у дослідників спостерігається недостатня чіткість розуміння проблеми. Формування певної політичної форми – племінних князівств, згодом князівств-намісництв доби існування держави Русь з центром в Києві і, нарешті, земель-князівств відбувалося на підставі відповідної етнічної, а точніше етнополітичної, основи. І ця основа за тривалий час (з IX до межі XI-XII ст.) також істотно змінилася. А тому однозначно, що зв'язок між конкретною етнополітичною спільністю і політичною надбудовою існував, але на початок XII ст. всі ці регіональні етнополітичні спільності пройшли значний етап розвитку в системі давньоруської політичної конфедерації та у складі держави Русь²⁹.

В свій час П. Третьяков висловив погляд, що згадані у «Повісті временних літ» племена – це територіально-політичні союзи, які в етнічному плані були «примітивними народностями або «народ-

цями», які знаходилися на різних рівнях консолідації та мало-помалу поглиналися давньоруською народністю, яка складалася»³⁰. Визнаючи справедливою думку про існування невеликих народностей («народців»), вважаємо за потрібне підкреслити, що такі етнічні формування почали дійсно виникати на етапі існування «племінних князів», проте процес їх існування не завершився в добу входження всіх слов'янських формувань до складу Русі. І в той час, і в добу удільної роздробленості ці «народці» продовжували існувати в регіонах. Аналогом подібних етнічних формувань в Германії були саксонці, франконці, баварці тощо.

На етнополітичний розвиток Прикарпаття, Волині та Придніпров'я вплинули союзи племен, що виникли з формувань антів, хорватів та дулібів, які трансформувалися в регіональні народності волинян та галичан. На Волині XII ст. регіональні народності сформувалися на базі дулібів, волинян, бужан, частково інших етнічних груп, але не були ідентичними перерахованим племінним формуванням періоду, коли почала формуватися держава Русь. Аналогічно на Галичині XII ст. регіональні народності сформувалися на базі хорватів, частково уличів та тиверців, але не були ідентичні перерахованим племінним формуванням періоду, коли почала формуватися та ж сама держава. Невипадково, що на зміну племінним назвам в XI-XII ст. приходять територіальні, а саме: «черниговці», «галичане» тощо.

Невизначеними у літературі є критерії застосування прикметника «удільний» для характеристики тих чи інших політичних явищ. З одного боку, цей термін зараз використовується для позначення цілої епохи, а саме епохи удільної роздробленості, яка наступила після розпаду відносно єдиної держави Русь, і є більш вдалим, ніж термін «феодална роздробленість». Виходячи з цієї логіки, саме слово «удільний» треба застосовувати до півтора десятка князівств, з яких складався східнослов'янський світ в XII-XIII ст. Так, наприклад, Я. Ісаєвич відзначає, що з другої третини XII ст. Київська Русь перестає бути об'єднаною державою, а державами стають удільні князівства: «Державою, по суті, стали удільні князівства. Вони мали власне військо, вели самостійну політику як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди»³¹.

Але таке формулювання, як нам здається, не є у достатній мірі коректним, оскільки частіше в літературі можна спостерігати застосування поняття «удільне князівство» не по відношенню до згаданих територіальних комплексів, а по відношенню до значно менших політичних формувань, з яких складались більш великі князівства. Фактичним же синонімом цих великих князівств стало вказане раніше слово «земля». Тобто, поняття «Київське князівство» і «Київська земля», «Смоленське князівство» і «Смоленська земля» та інші є фактично рівнозначними. А виходячи з цього, не відмовляючись від характеристики цілого періоду історії як удільного, необхідно подумати, як назвати зазначені великі князівства. Як можливий варіант такого визначення, на нашу думку, може бути сполучення «земельне князівство» або «земля-князівство». Наприклад, Галичина в першій половині XII ст., а Волинь в третій чверті XII ст. стають класичними суверенними князівствами. Саме до них можна використовувати термінологію політичної номенклатури «земля-князівство», «земельне князівство».

Спостереження подальших політичних процесів у другій половині XII – на початку XIII ст. у порівняльно-хронологічному плані дає підставу говорити, що на певному етапі розвитку середньовічного суспільства для багатьох феодальних країн притаманний перехід від існування державності у вигляді системи або конфедерації державних формувань у вигляді князівств (на Заході – герцогств, графств, баронств тощо) до поступової трансформації з їх маси зародків централізованих держав. На цьому перехідному етапі за рахунок об'єднання удільних державних утворень можна спостерігати виникнення складних за формою та характером розвитку державнополітичних структур.

Тут можна згадати хоча б так звану державу Плантагенетів XII ст., до складу якої, крім Англійського королівства, входили численні французькі володіння. Останні за обсягом були більшими, ніж землі, що безпосередньо підкорялися французькому королю. Як володар численних французьких володінь, що тягнулись від Нормандії на півночі до Піренеїв на півдні, король Генріх II Плантагенет формально був васалом французького короля Філіпа

II Августа і водночас самим запеклим його ворогом. Дослідники часто називають всю сукупність володінь Генріха Анжуйською державою (а інколи навіть Анжуйською імперією), не дивлячись на те, що її монарх, як суверен, правив лише в Англії. Проте остання не належала до головних володінь Плантагенета, і на острові Генріх майже не жив. Конфлікт двох династій – Плантагенетів та Капетингів – пізніше, як відомо, призведе до тривалої Столітньої війни. В XIII-XV ст. володіння бургундського герцога у Франції також були більшими за масштабом, ніж володіння короля Франції. Проте поступово, в значній мірі в силу ідеологічно-політичних факторів, саме довкола сюзерена Франції йшов процес об'єднання держави, який завершився на межі XV-XVI ст.

Не менш цікавим в цьому може бути приклад Германської імперії, до складу якої входило Чеське королівство, яке за тими ж ідеологічними ознаками мало всі риси справжньої держави, але фактично воно було «державою в державі». Більше того, формально германські імператори, імператори «Священної Римської імперії» постійно заявляли претензії на свою зверхність над всіма монахами середньовічного світу³².

В Східній Європі кінця XII – початку XIII ст. формувалися декілька державних утворень, які потенційно, на перспективу, мали стати центрами політичної консолідації, ядрами майбутньої централізованої держави. Перш за все це Володимиро-Суздальське та Галицько-Волинське князівства³³. М. Брайчевський справедливо вважає, що на формування нових державних утворень в Східній Європі впливали як політичні чинники, що зводились до створення нових політичних систем управління у відповідно Володимиро-Суздальській і Галицько-Волинській землях, так і фактори етнічного розвитку, що були зародками формування східнослов'янських народностей. В одній з останніх робіт дослідник наголошує, що центрами державнополітичної консолідації в Південній Русі були Галицько-Волинська земля та Чернігово-Сіверське князівство³⁴. Таку ж позицію займає і В. Коваленко³⁵.

Складність процесу централізації полягала в тому, що на Русі не було легітимно визначеного, освяченого церквою володаря-

суверена типу західноєвропейського монарха – короля, по відношенню до якого всі інші суб'єкти політичного життя відчували себе васалами. Відзначимо, що до володаря Владимиро-Суздальського князівства з кінця XII ст. офіційно використовується титул «великий князь»³⁶. Отже, вже існувала тенденція щодо виокремлення з маси інших князів особливого за статусом володаря, проте це не впливало істотно в ідеологічному відношенні на стосунки суздальського володаря з іншими князями Русі.

Цікаво, що по відношенню до володаря Галицько-Волинської держави також спостерігалася тенденція книжників якимось чином «підняти» його статус на державно-ідеологічному рівні. Саме це проявлялося в формуванні південноруськими книжниками парадигми ідеального володаря на прикладі князя Романа Мстиславича³⁷. В середині XIII ст. по відношенню до нього волинські ідеологи використовували дефініцію «цар» («його же отець (Данила. – О. Г.) бе царь в Руской земли»³⁸).

Західноєвропейські хроністи використовують по відношенню до Романа традиційний в західноєвропейському середовищі титул суверенного володаря «rex (король)»³⁹. Могутнім та суверенним князем вимушений був визнати галицько-волинського монарха краківський єпископ Вінцентій, який в останній книзі своєї хроніки пише, що Роман «omnibus paene Russiae provinciis ac principibus potentissime imperaret (став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями)»⁴⁰. Пізніше в грудні 1253 р. вже офіційно від папського посланця Оппізо королівську корону отримає син Романа Данило, після чого галицькі книжники постійно будуть його називати нехарактерним для Русі титулом⁴¹. Прийняття Данилом королівського титулу мало велике дипломатичне та ідейно-політичне значення для самоутвердження його як володаря могутньої суверенної, з позицій тодішньої європейської ідеології, держави в Південно-Західній Русі. Проте всі означені тенденції на підкреслення особливого статусу окремих володарів не призвели до того, що вони стали чимось особливим в середовищі інших володарів – земельних князів.

Ще в XIX ст. по відношенню до державного об'єднання князя Романа та його нащадків (до середини XIV ст.) застосовується

поняття «Галицько-Волинська держава». Але після другої світової війни в радянській історіографії на таке визначення вказаного державнополітичного формування було накладено ідеологічне табу, а в емігрантській літературі використання його без будь-яких роз'яснень призвело до його наукового нівелювання. При цьому ні та, ні інша наукові школи достатньо глибоко тематикою державного поступу Волині та Галичини не займалися.

По відношенню до Північно-Східної Русі проблематика державного розвитку в удільну добу не набула такої гостроти, і це викликано далеко не тим, що цей край протягом 240 років знаходився під контролем золотоординських володарів, а суверенність більшості північноруських князівств була тривалий час обмеженою та умовною. При розгляді історії Володимиро-Суздальської землі, починаючи з середини XII і закінчуючи серединою XIII ст., в літературі йдеться про існування в краї самостійного державного життя, і це не викликає абсолютно ніяких заперечень⁴². Така розбіжність в оцінці поступ різних регіонів Русі, на нашу думку, пояснюється значним впливом на роботу дослідників позанаукових чинників!

Відзначимо, що для об'єднаного князівства Романа Мстиславича були характерні важливі ознаки держави, а саме: наявність державної території, системи державного управління, відповідної ідеології. Але одночасно ця держава існувала в рамках у меншій мірі політичного, а у більшій – ідеологічного давньоруського комплексу, до якого входили всі слов'яни Східної Європи. Тому не випадково програмою діяльності галицько-волинських володарів Романа Мстиславича та його сина Данила була програма збирання всіх давньоруських земель. Особливо актуальним це стало в середині XIII ст., коли ці ж традиції монголи використовували протилежною метою – для утримування слов'ян у залежності від Золотої Орди.

Отже, у нас є всі підстави розглядати політичний комплекс, який контролював князь Роман Мстиславич, а саме території Волині, Галичини, Пониззя (середня течія р. Дністра), Побужжя («України») та Київщини⁴³, – як державу яка потенційно мала шанс в перспективі

трансформуватися в більш стабільну державну структуру. На жаль, на державнополітичні процеси в південноруських землях мав різко негативний вплив зовнішній фактор, а саме спочатку навала монголо-татарських ханів середини XIII ст., а пізніше експансія польських, угорських та литовських феодалів вже в середині XIV ст.⁴⁴

С. Томашівський писав, що Роман «був творцем першої національної української держави, якої основу дала Галичина»⁴⁵. Автор цих рядків не може погодитися з таким категоричним твердженням, тим більше, що львівський вчений вважав, що означена держава прийшла на зміну Русі. На нашу думку, князь Роман, відчуваючи веління та подих часу, утворив в умовах поступового складання української середньовічної національності на базі волинських та галицьких етнічних формувань східнослов'янської етнічної спільності державно-політичне утворення, яке в перспективі повинно було перетворитися на феодальну централізовану монархію. Доказом останнього було відносно довге збереження державних інституцій на Волині та в Галичині (до середини XIV ст.) у вкрай складних умовах золотоординської навали, експансії угорських, польських та литовських володарів. Виникнення об'єднаного Галицько-Волинського державного комплексу в історичній ретроспективі не було початком, а лише продовженням державно-політичних процесів, що йшли у етнополітичного суб'єкта, період існування якого є етапом розвитку української нації. Тому саме в такому ключі, не дивлячись на існуючі різні підходи у науковців до проблеми етнічної історії України, час існування Галицько-Волинської держави – це важливий етап державнополітичного поступу українського народу.

Я. Ісаєвич пише, що за всіма ознаками слова «князівство» та «держава» є синонімами, а по відношенню до державно-територіального утворення, головними складовими якого наприкінці XII – в першій половині XIV ст. були Волинь та Галичина, і де правили Роман та його нащадки, можна застосовувати поняття «Галицько-Волинська держава»⁴⁶. Враховуючи загальноісторичні тенденції розвитку, на наш погляд, є підстави погодитися з такою думкою. Дійсно, в науці використовується поняття «Київська держава», проте під владою її

правителів, що сиділи в Києві, східнослов'янські землі перебували у повному складі лише тільки в правління князя Володимира I Святославича! Тому поняття «Київська держава» не поглинає поняття «Русь», під яким традиційно розуміється комплекс східноєвропейських земель, де мешкали слов'янські племена. Протягом ста п'ятдесяти років свого існування держава Романовичів теж не була постійно єдиним державно-політичним комплексом, проте в XIII – першій половині XIV ст. існувала стабільна тенденція до об'єднання та збереження єдності земель Південно-Західної Русі. Це є доказом значних змін, що відбулися на території Волині і Галичини цього часу у порівнянні з періодом X-XII ст., вагомим аргументом щодо можливості науково коректного використання поняття «Галицько-Волинська держава», як потенційного прообразу якісно нового за змістом державного організму в Східній Європі. Необхідно на завершення звернути увагу, що саме з часів існування держави Романовичів починає поширюватися на західноукраїнські землі загальне східнослов'янське поняття «Русь», яке тут як традиційно широке, так і регіональне значення, оскільки використовувалося для визначення Галичини. Але ця проблема має стати темою вже наступних розвідок.

- ¹ Про це див.: Гуревич А. Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970. – С. 7-25 (розділ «Феодализм: модель и историческая реальность»).
- ² Шаскольский И. П. Образование древнерусского государства // Советская историография Киевской Руси. – Л., 1978. – С. 128-141; Его же. Развитие древнерусской государственности в XI – первой половине XIII вв. // Там же. – С. 142-151. Див. також докладний огляд літератури з питань розвитку державності в удільну добу в книзі П. П. Толочка (Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. – К., 1980. – С. 6-21).
- ³ Див.: Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Шапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 89, 92.
- ⁴ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи. – Львів, 2000. – С. 397.
- ⁵ Дашкевич Я. Р. Нація і утворення Київської Русі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України. – Львів, 1995. – С. 14; Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи. – С. 391; Коваленко В. П. Політичне становище південноруських земель XII-XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст. – Вип. 2. – К., 2002. – С. 77; Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе Средневековья (XI – XIII вв.). – М., 1980. – С. 219-241; Ісаєвич Я. Д. Місто, князівство, держава // Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси.

- Львів, 1998. – С. 29; Федака С. Д. Політична історія України-Руси доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). – Ужгород, 2000.
- ⁶ Marx K. Secret diplomatic history of the eighteenth century. – London, 1899. – P. 75.
- ⁷ Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – С. 77-127.
- ⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 474.
- ⁹ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
- ¹⁰ Вернадский Г. Киевская Русь. – Твер; М., 1996. – С. 27-29.
- ¹¹ Pelenski J. The contest for the legacy of Kievan Rus. – Boulder, 1998. – С. 14.
- ¹² Беркович М. Е. Из истории формулы средневековой Германской империи // Средние века. – Т. 30. – М., 1967. – С. 235
- ¹³ Див.: Медведев И. П. Империя и суверенитет в средние века (на примере истории Византии и сопредельных государств) // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972. – С. 412-424; Головки О. Б. «Імперія ромеїв» в уявленнях давньоруських мислителів // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип. 7. – К., 2000. – С. 250-262; Його ж. Давня Русь і Byzantine Commonwealth // Східний світ. – К., 2003. – № 1. – С. 44-59.
- ¹⁴ Hellman M. Vladimir de Heilige in der zeitgenossichen abendländischen Überlieferung // Jahrbücher für Geschichte Ost Europas. – 1959. – B. 7, h. 4. – S. 400-408.
- ¹⁵ Epistola Brunonis Henricum regem // Monumenta Poloniae Historica. – T. 1. – Lwów, 1864. – Ф. 224-225.
- ¹⁶ Thietmari Chronicon. – L. 6,91. *Ōđīteō Nīñērdī Ēđđcláóđcūēīāī ífāīācēī cīf ācāfīí ē:* Thietmar von Merseburg. Chronik. – Berlin, 1962.
- ¹⁷ Карпини, Джіованні дель Плано. Історія монголів. / Пер. А. І. Малеїна. – М., 1957. – С. 25.
- ¹⁸ Королюк В. Д. Славяне і східні романти в епоху раннього середньовіччя. – М., 1985. – С. 37-38.
- ¹⁹ Литаврин Г. Г. Представления «варваров» о Византии и византийцах VI-X вв. // Византийский временник. – 1986. – № 46. – С. 107; Головки А. Б. Древняя Русь в историко-культурном развитии славянских народов // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С. 22-24.
- ²⁰ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи. – С. 389-391; Коваленко В. П. Політичне становище південноруських земель XII-XIII ст. – С. 77.
- ²¹ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи. – С. 508; Його ж. Середні віки: хронологія, проблеми періодизації // Укр. істор. журн. – 2003. – № 4. – С. 137-138.
- ²² Пашуто В. Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР. 1982 год. – М., 1984. – С. 9.
- ²³ Протилежну точку зору див.: Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории...; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992.
- ²⁴ Котляр Н. Ф. Город и земля (из истории формирования государственной территории Киевской Руси) // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – Т. 2. – К., 1968. – С. 265-270.
- ²⁵ Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. – К., 1985.
- ²⁶ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. – М.; Л., 1959. – С. 59-60.

-
- ²⁷ Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII века / Вопросы истории. – 1962. – № 4. – С. 50; Его же. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII веках. – С. 474.
- ²⁸ Ловмянский Г. Происхождение славянских государств // Вопросы истории. – 1977. – № 3. – С. 185-186.
- ²⁹ Горский А. А. О древнерусских «землях» // Отечественная история. – 2001. – № 1. – С. 144-150.
- ³⁰ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. – Л., 1970. – С. 3-9, 154.
- ³¹ Історія української культури. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 39.
- ³² Колесниченко Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. – М., 1977.
- ³³ Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 51; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К., 1968. – С. 191-192.
- ³⁴ Брайчевський М. Галицько-Волинське королівство // Хроніка-2000. – Вип. 31-32. – К., 1999. – С. 84-101.
- ³⁵ Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII-XIII ст. – С. 77-101.
- ³⁶ Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd historyczny. – 1984. – Т. 75, zes. 3. – S. 425; Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. – Л., 1940. – С. 81.
- ³⁷ Головки О. Роман Мстиславич і його доба. – К., 2001. – С. 206-213.
- ³⁸ Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 808.
- ³⁹ Chronica Albrici monachi Trium fontium, a monacho Novi monasterii hoiensis interpolata // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. – Т. 23. – Hannoverae, 1874. – P. 885.
- ⁴⁰ Vincentii Chronicon. – L.4,24. Хроніку Вінцентія Кадлубка наводимо за вид.: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historica. Ed. A. Bielowski. – Т. 2. – Lwow, 1872. – P. 193-449.
- ⁴¹ Головки О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 42-52.
- ⁴² Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X-XIII вв. – М., 1984. – С. 75; Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. – Л., 1987. – С. 46.
- ⁴³ Про процес формування державної території Південно-Західної Русі див.: Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX-XIII вв.
- ⁴⁴ Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М., 1975. – С. 13-44; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 5-73; Головки О. Б. Київська Русь і українська середньовічна державність // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 17-18.
- ⁴⁵ Томашівський С. Українська історія. Старинні та середні віки. – Львів, 1919. – С. 89.
- ⁴⁶ Ісаєвич Я. Галицько-Волинська держава. – Львів, 1999. – С. 5.